

فصلنامه تاریخ اسلام

سال هشتم، تابستان ۱۳۸۶، شماره مسلسل ۳۰، ص ۳۷ - ۶۰

تحلیل جامعه شناختی از مراسم و مناسک دینی با تأکید بر مراسم عاشورا

دکتر غلامرضا جمشیدیها*

علیرضا قبادی**

هیچ جامعه شناخته شده‌ای نیست که در آن نوعی از دین وجود نداشته باشد. دین در بسیاری از جوامع جزء بنیادی و اساسی از فرهنگ است که هنجارآفرینی و نقش‌آفرینی مهمی در حیات اجتماعی انسان ایفا می‌کند. دین ترکیبی از باورها و اعمال است. مراسم و مناسک از اعمال دینی است که بخش گسترده‌ای از کنش‌های اجتماعی ما را شکل می‌دهند. تنوع، گستردگی، پویایی، تأثیر فرا زمان و مکان، از جمله ویژگی‌های مراسم و مناسک دینی در فرهنگ جامعه ماست.

مراسم عاشورای حسینی یکی از باشکوه‌ترین و عظیم‌ترین مراسم در کشور ماست که با گذشت بیش از هزارسال هنوز هم به صورت زنده و پویا در حیات اجتماعی ما جریان دارد و منشأ تحولات و هنجارآفرینی فراوانی در کنش‌های فردی و اجتماعی شده است. از آن جا که بقا و ماندگاری هر

* دانشیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران.

** کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه تهران.

عنصری در نظام فرهنگی به کارکردهایی بستگی دارد که برای نظام اجتماعی انجام می‌دهد، بررسی برخی از کارکردهای اجتماعی مراسم عاشورا که سبب ماندگاری آن در نظام فرهنگی کشور ما شده است، موضوع مقاله حاضر را تشکیل می‌دهد.

واژگان کلیدی: مراسم، مناسک، کنش اجتماعی، مراسم عاشورا، کارکردهای اجتماعی.

مقدمه

برای تحلیل هر موضوع، گاهی موضوع را تجزیه و اجزای تشکیل‌دهنده آن را مطالعه می‌کنند و گاهی با حفظ پیوستگی اجزا و عناصر آن را مورد بررسی قرار می‌دهند. در مطالعه جامعه‌شناختی با رویکرد کارکردگرایی با تکیه بر طریقه دوم سعی می‌شود ماهیت درهم تنیده یک نظام اجتماعی را در کلیتش درک نمایند. از این رو با حفظ پیوستگی کلیت اجزا و عناصر به دنبال بررسی یک فعالیت اجتماعی هستند که موجبات تطابق و سازگاری اجزای مختلف ساختار را فراهم می‌سازد. کارکردگرایان، جامعه را شبکه سازمان‌یافته‌ای از گروه‌های در حال تعاون و همکاری تصور می‌کنند که اعضای آن از قوانین و ارزش‌های مشترکی تبعیت می‌کنند.

جامعه‌شناسان دین که در پی بررسی مناسبات دین و جامعه، شناخت اندیشه‌ها، سازمان‌ها، نهادها، مناسک و شعایر دینی هستند ضمن توجه به تأثیرگذاری دین در نظام اجتماعی و کنش‌های فردی و اجتماعی، به نقش و کارکردهای اجتماعی باورداشت‌ها و عملکردهای دینی می‌پردازند. دین از دو رکن مشترک و اساسی باورها و اعمال تشکیل شده است. باورها وضعیتی از عقاید و اعمال شیوه‌ای از کنش اجتماعی است. بخشی از کنش‌های دینی که مراسم و مناسک هستند، جزء لاینفک و مهم دین محسوب می‌شوند

که می‌تواند منشأ تحولات فراوانی در عرصه حیات اجتماعی باشند. به عقیده برخی از جامعه‌شناسان برای فهم جامعه‌شناسی دین، شعایر و آداب از اهمیت بیشتری برخوردارند. نظر به چنین اهمیتی، این مقاله با توجه به برخی از ویژگی‌های منحصر به فرد مراسم و مناسک دینی در کشور ما از جمله قدمت، گستردگی، تنوع، پویایی و تأثیرگذاری فرامکانی و زمانی مراسم و مناسک دینی با انتخاب مراسم عاشورا، به عنوان یک کنش جمعی مذهبی، در پی بررسی آثار، مناسبات اجتماعی و کارکردهای آن است. در این راستا دو هدف اساسی را پیگیری می‌کنیم:

۱. شناخت و اهمیت مراسم عاشورا به عنوان نمادی از مراسم جمعی و عنصری از نظام فرهنگی؛
۲. شرح و توصیف کارکردهای مورد آزمون در یک پیمایش تجربی.

اهمیت موضوع

اهمیت بررسی برخی مسائل اجتماعی در برخی از جوامع بیش از ضرورت مطالعاتی صرف است بررسی مراسم و مناسک دینی یکی از آنهاست باتوجه به اهمیت این موضوع و عدم توجه محققین به این مهم این مقاله به طور مشروح به این موضوع می‌پردازد. قرآن کریم آداب و شعائر دینی را جزء خصوصیات همه ادیان و یکی از قدیمی‌ترین سنت‌های فرهنگی در هر جامعه می‌داند. به تعبیر قرآن کریم «لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ: برای هر امتی عبادتی قرار دادیم تا آن عبادت را انجام دهند.»^۱ چنانچه مردم‌شناسان نیز تأکید دارند هیچ جامعه شناخته شده‌ای نیست که در آن نوعی مراسم و آیین‌های دینی وجود نداشته باشد. گیدنز معتقد است: «اساسی‌ترین تحولات فکری از جمله تصور زمان و مکان نخستین‌بار بر حسب مقولات مذهبی تعریف شدند. برای مثال مفهوم زمان در آغاز از شمارش فواصل موجود بین مراسم دینی به وجود آمدند.»^۲ اهمیت مطالعه مراسم و مناسک محدود به جامعه‌شناسی نیست. ولی رویکرد حاضر محدود به نگاه

جامعه‌شناختی به مراسم و مناسک خواهد بود. دین بخش مهمی از فرهنگ و ترکیبی از باورها و کنش‌ها است. اگر چه مطالعه جنبه‌های اعتقادی دین تا اندازه‌ای موجه است ولی چنانچه که برخی از جامعه‌شناسان نیز به آن اشاره نموده‌اند برای فهم جامعه‌شناسی دین مطالعه شعائر و مناسک دینی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. رابرتسون اسمیتⁱ از مردم‌شناسانی است که قبل از دورکیمⁱⁱ به نقش مراسم دینی بیش از باورهای دینی تأکید داشت. او معتقد بود عملکردهای مذهبی از باورداشتهای مذهبی بیشتر اهمیت دارند. رادکلیف براونⁱⁱⁱ از دیگر مردم‌شناسانی است که اعتقاد دارد برای شناخت دین باید به مناسک دینی توجه کرد.^۳ علاوه بر مردم‌شناسان، جامعه‌شناسان نیز به این موضوع توجهی خاص داشتند. مطالعات یواخیم واخ^{iv}، امیل دورکیم و... به عنوان بانیان جامعه‌شناسی خود گواه خوبی در این زمینه می‌باشد.

در میان جامعه‌شناسان اسلامی ابن‌خلدون که برخی از محققین او را پدر جامعه‌شناسی می‌دانند، به نقش آیین‌ها و آداب دینی توجهی خاص داشت. در اعتقاد ابن‌خلدون آیین دینی، هم‌چشمی و حسد به دیگران را که در میان خداوندان عصبیت یافت می‌شود، زائل می‌کند و وجهه را تنها به سوی حق و راستی متوجه می‌سازد.^۴ اودی^v از جامعه‌شناسان کارکردگرا اعتقاد دارد نظم اجتماعی از طریق آیین‌های دینی استوار می‌شود. یواخیم واخ می‌گوید مطالعه مراسم و مناسک به هیچ وجه از زمینه‌های اعتقادی دین کم‌ارزش‌تر نیستند. دورکیم، مناسک را برای زندگی اخلاقی همان‌قدر ضروری می‌بیند که خوراک برای رشد و نگه‌داشت جسم ضرورت دارد.^۵

از سوی دیگر شرکت در مراسم و مناسک در دنیای جدید را بایستی با تأملاتی خاص

i . Robert sonsmith
 ii. Emile Durkheim
 iii . Radcliffe-Brown
 iv . Joachim wach
 v. Odi

نظر کرد. همیلتون^۱ می‌گوید: «این را دیگر نمی‌شود در جامعه جدید پذیرفت که شرکت‌کنندگان در مناسک بدون کمترین اطلاع از نسبت عملکردشان و با انگیزه‌های یکسره متفاوت این مراسم را برگزار کنند. لاقلاً در دین اسلام و با مشاهداتی که انجام گرفته این فرض منتفی است.»^۱

لذا چنین به نظر می‌رسد در جامعه جدید مراسم و مناسک بدون برخورداری از درجه مطمئنی از نظام اعتقادات قادر به ادامه حیات نیستند و باید اعتقادات و انجام فرایض دینی را به مثابه یک کل واحد به حساب آورد. اکثر تفسیرهای قابل قبول تفسیرهایی هستند که مسائل نظری و عملی در دین را به مثابه مقوله واحدی می‌بینند که به طور جدایی‌ناپذیر به هم مرتبط هستند. بنابراین یک بخش بسیار مهم از دین همان مراسم و مناسک دینی است.

ولی آنچه که مراسم و مناسک را در حیات اجتماعی جامعه ما از دیگر جوامع متمایز می‌سازد، نه وجود مراسم و مناسک، بلکه ویژگی‌هایی از جمله گستردگی، تنوع، قدمت، تداول، تأثیرگذاری، هنجارآفرینی و نقش‌آفرینی آنها در کنش‌های فردی و اجتماعی و ... است. تا آنجا که می‌توان گفت کمتر فعالیت اجتماعی به وسعت مراسم و مناسک دینی در حیات اجتماعی، سیاسی و ... ما حضور داشته و تأثیرگذار است. به طور خاص مراسم و مناسک در کشور ما، به دلایل زیر از جایگاه مطالعاتی ویژه‌ای برخوردار می‌باشد:

۱- قدمت، گستردگی، تنوع و تداول

تقریباً قدمت برگزاری مراسم و مناسک دین اسلام در ایران به اندازه عمر خود اسلام است. ایرانیان از زمان پذیرش اسلام، مناسک دینی چون نماز و روزه را انجام می‌دادند و بعدها با پذیرش مذهب شیعه مراسم خاصی را که با اعتقادات شیعی همخوانی داشت به مجموعه‌ی هنجارها، ارزش‌ها، مراسم و مناسک متناسب با آن افزودند. از آن زمان تاکنون این مناسک با نوساناتی که ممکن بود برای هر هنجار یا رفتار فرهنگی اتفاق بیفتد، در

i . Malcolmhomilton

فرهنگ ایرانی جریان داشته و از نسلی به نسل دیگر منتقل گشته است. علاوه بر قدمت، تداول، تنوع و وسعت مراسم و مناسک در نظام فرهنگی ما نیز به اندازه‌ای است که می‌توان گفت کمتر کنشی به اندازه کنش‌های دینی در نظام فرهنگی ما وسعت و تداول دارد. ثبات شکل و تکرار کنش‌های دینی از دیگر خصوصیات است که آنها را به سنت‌های ماندگار فرهنگی تبدیل کرده است. مراسم و مناسک دینی بخش وسیعی از رفتار و کنش‌های فردی و اجتماعی ما را شکل می‌دهند. علاوه بر منسکی مانند نماز که در شبانه روز پنج یا سه بار به صورت فرادا یا جماعت انجام می‌گیرد یا روزه که منسکی ادواری است که یک دوازدهم از طول سال را شامل می‌شود و دیگر مناسک که جزء فروع دین به حساب می‌آید، مراسم متعدد و متنوعی همراه با جشن و سرور در قالب اعیاد مذهبی (مانند عید فطر، قربان، مبعث و ولادت پیامبر صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام...) یا مراسم دیگری در قالب سوگواری نیز انجام می‌پذیرد که همه اینها نشان‌دهنده گستره و حضور این مراسم و مناسک در فرهنگ ایران است. مراسمی که با تجمع مردم در سراسر کشور در تمام محله‌های شهری و روستایی و با حضور همه قشرهای مردم از همه گروه‌های سنی اعم از زن و مرد برگزار می‌شود.

در این میان نمود مورد مطالعه (مراسم عاشورا) وضعیتی خاص دارد. عاشورا به یکی از عناصر فرهنگ ایرانی تبدیل شده است. از زمان آل بویه تاکنون به جز چند سالی که این مراسم در دوران پهلوی اول تعطیل شد، پیوسته این مراسم برگزار می‌شده است. به همین دلیل جزء هنجارها، سنت‌ها و ارزش‌های نهادینه شده کشور ماست. گستردگی مراسم عاشورا از دو سو قابل بررسی و تأمل است. از یک سو به خاطر تنوع کنش‌هایی که در آن انجام می‌گیرد، مانند انواع کنش‌های متنوعی که در قالب عزاداری صورت می‌گیرد، از سوی دیگر به دلیل دامنه برگزاری آن که در سراسر کشور در همه محله‌های شهری و روستایی و با حضور همه قشرها و گروه‌ها ... برگزار می‌شود.

۲- پویایی و تأثیرگذاری فرازمانی و فرامکانی مراسم و مناسک

ویژگی دیگری که مطالعه و بررسی مراسم و مناسک در حیات فرهنگی ما دارد، تأثیر و نقش فرازمانی و فرامکانی آنها می‌باشد.

تأثیرگذاری و هنجارآفرینی مراسم و مناسک به عنوان واقعیت‌های زنده اجتماعی محدود و متوقف بر زمان و مکان خاصی نیست. به عبارت دیگر، آثار فردی و اجتماعی و الزاماتی را که مراسم و مناسک در قالب پاداش و تنبیه برای انسان‌ها آماده می‌سازند برای همه دوره‌های زمانی است. به طور کلی تأثیرات و الزام‌های مراسم و مناسک را می‌توان در دو سطح کنش فردی و کنش جمعی بررسی کرد:

الف) سطح کنش فردی: در این سطح تأثیراتی هست که مناسک و مراسم دینی برای افراد کنشگر در همه ادوار ایجاد می‌کند، چنان که قرآن کریم و احادیث به آنها اشاره دارد؛ مانند تأثیری که نماز به عنوان یک منسک الهی بر هر کنشگری (نمازخوان) در جلوگیری و پیشگیری از جرم دارد. «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ»^۷ همانا نماز انسان را از زشتی و پلیدی باز می‌دارد. یا تأثیر روزه در اکتساب تقوای الهی. همچنین تأکیدات آیات دیگر که به تأثیرات فردی اجرای مراسم و مناسک اشاره دارد، مانند «وَمَنْ يُعْظِمِ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ»^۸. به طور کلی برخی از تأثیرات و کارکردهای مراسم و مناسک در سطح کنش فردی عبارتند از: دوری از کجروی اجتماعی، الگوپذیری، کسب آرامش درونی، افزایش مسئولیت فردی، نظم‌پذیری (کارکرد سازمان‌پذیری)، آمادگی برای فداکاری، درونی‌شدن هنجارها و ارزش‌های دینی و... کارکردهای فوق برای هر کنشگری در هر زمانی حاصل خواهد آمد. این آثار فردی محدود به انسان‌های خاصی در زمان خاصی نخواهد بود.

ب) سطح کنش جمعی: آثار فرازمانی و مکانی در سطح کنش جمعی نیز به تأثیراتی اشاره دارد که حاصل از انجام کنش‌های جمعی در سطح اجتماعی است. این کنش‌ها به صورت پویا و زنده برای همه نسل‌ها در همه زمان و مکان تأثیرگذار خواهد بود؛ مانند

آثاری که گردهمایی مسلمانان در اجتماع حج به جا می‌گذارد، برخی از تأثیرات و کارکردهای کنش‌های جمعی عبارتند از همبستگی اجتماعی، وفاق اجتماعی، بازیابی هویت جمعی، ایجاد پیوندهای فرانسلی و

به نظر می‌رسد همین ویژگی سبب می‌شود که در دین اسلام اصول ثابتی وجود داشته باشد که به مقتضای فطرت انسانی برای همه انسان‌ها در همه زمان‌ها و مکان‌ها تأثیرگذار باشد. عاشورا از این منظر موقعیت استثنایی دارد. عاشورا از یک سو نه تنها یک مراسم جمعی مذهبی است بلکه به سبب نقشی که در بقای دین داشته است با دیگر مراسم دینی نیز تفاوت دارد. نقش‌آفرینی آن در دین سبب شده است تا عاشورا نمادی از اسلام و عامل بقای دین باشد. تا آن جا که روایت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در مورد امام حسین علیه‌السلام که فرمود «حسین منی و أنا من حسین»، این چنین تعبیر شده است که «الاسلام محمدی الحدوث و حسینی البقاء».

پیامدها و تأثیرات فرازمان و فرامکان مراسم عاشورا در کنش‌های فردی و جمعی نیازمند تحقیقات جداگانه‌ای است. آنچه این مقاله به آن اشاره می‌کند، نقش مراسم عاشورا در مورد وقوع انقلاب اسلامی است.

بررسی نقش مراسم عاشورا در وقوع انقلاب اسلامی از دو طریق میسر است:

الف) بررسی نقش عاشورا در وقوع انقلاب با استناد به نظریه‌ها؛

ب) بررسی این نقش از طریق واقعیت‌های تاریخی.

از آن جا که موضوع نخست مورد مطالعه و پژوهش فراوان قرار گرفته است، مقاله حاضر به نقش عاشورا به عنوان مراسم دینی، با توجه به واقعیت‌های تاریخی پرداخته است. قیام پانزده خرداد نقطه عطفی در بررسی علل و زمینه‌های وقوع انقلاب اسلامی است. در روز پانزده خرداد سال ۱۳۴۲ مصادف با ۱۲ محرم سال ۱۳۸۳ هـ. ق. اولین تجمع اعتراض‌آمیز - که به اعتقاد محققان نقطه آغازین حرکت نهضت اسلامی می‌باشد - با رویکرد مذهبی اتفاق می‌افتد. پس از آن تاریخ با عنایت و استفاده از سالنامه تقویم شیعه، اهداف این قیام در مراسمی که در روزهای هفتم، چهارم و مجدداً در سالروز حادثه پانزده -

خرداد برقرار می‌شد، پی‌گیری می‌گردید. مراسم ماه محرم به عنوان سازمان غیر رسمی و مردمی کنش‌های اعتراض‌آمیز را کانالیزه و با خود حمل می‌کرد. رهبران مذهبی با درک پیشینه‌ها و قابلیت‌های این مراسم به بسیج توده‌های مردم پرداختند تا این که در بهمن سال ۱۳۵۷ این حرکت‌های خود جوش به ثمر رسید. بهمن سال ۱۳۵۷ نیز مصادف با محرم دیگر است. محرم و خصوصاً عاشورای سال ۱۳۹۹ ه.ق. اوج خیزش ملی است که به تعبیر میشل فوکو^۱ در چهره مراسم و نمایش‌های مذهبی بروز یافت. راهپیمایی‌های هیجان‌آفرین عاشورای سال ۱۳۹۹ ه.ق. آخرین بنیان‌های رژیم سابق را از بین برد.

چنانچه ملاحظه شد، از اولین حرکت انقلابی تا آخرین تلاش‌ها برای تحقق انقلاب اسلامی نقش مراسم عاشورا و قابلیت‌های نهفته در آن بسیار اساسی بوده است. مراسم عاشورا به عنوان سازمانی که مردم با آن آشنایی داشته و فرم‌های فرهنگی موجود در مراسم، مورد پذیرش مردم بوده است، توانست مطالبات مردم را به ثمر برساند. نباید فقط چنین تصور شود که در نبود احزاب و نهادهای سیاسی و مدنی نقش مراسم مذهبی با اهمیت تلقی می‌شود، بلکه باید به نوعی همگرایی و تقارن بین نیازهای افراد به تغییرات با قابلیت‌های مراسم دینی توجه داشت. بنابراین نقش مراسم عاشورا در تحقق انقلاب اسلامی، همچنان که نظریه‌پردازان نیز به آن اشاره کردند، بسیار مهم بوده است. چنان که امام خمینی در این زمینه فرموده است: «انقلاب اسلامی ایران پرتوی از عاشورا و انقلاب عظیم الهی بوده است... و اگر این مجالس و عطا و خطابه نبود کشور ما پیروز نمی‌شد»^۱.

اگر چه عاشورا بازگوکننده احساسات و افکار در زمان و مکان معین است و بنابراین جزء مراسم دینی است؛ ولی این مراسم سازمانی است که سبب ایجاد، تقویت، حفظ و نگهداری ایمان دینی می‌شود. مراسم عاشورا که نمونه بسیار خوبی از پیوند میان نظام اعتقادات دینی با کنش‌های اجتماعی است، نوعی از مراسم کفاره‌ای است که علاوه بر این که با سوگواری‌ها ملازم است، خود شامل انواعی از مراسم مثبت و منفی است؛

i. Michel foucault.

مجموعه کنشی که در آن انجام می‌پذیرد علاوه بر این که ارتباط ما را با الوهیت برقرار می‌کند ما را از کنش‌هایی باز می‌دارد که در قلمرو زندگی لاهوتی باید اجتناب شود.

۳- پیوند و ارتباط مراسم و مناسک دینی با نظام اعتقادات دینی در ایمان «ابراهیمی»

دین از دو رکن اساسی باورها و اعمال تشکیل می‌شود. در ایمان ابراهیمی به هر دوی این ارکان توجه شده است و حتی میان این دو عنصر پیوند و ارتباط تنگاتنگی نیز برقرار شده است. در ایمان ابراهیمی بین جنبه نظری دین و جنبه عملی آن ارتباط دوسویه‌ای برقرار می‌باشد. این سومین ویژگی است که مراسم و مناسک را در کشور ما از دیگر مراسم و مناسک در جوامع و یا ادیان دیگر متمایز می‌سازد. انسان دیندار در قلمرو ادیان ابراهیمی زندگانی پیامبران الهی صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را نمونه‌ها و مصادیق آرمان ایمان به شمار می‌آورد و دینداران، آن ایده را به نحوی عینی و ملموس پیگیری می‌کنند. بین اعتقادات دینی و عمل دینی رابطه‌ای قوی برقرار است. نظام اعتقادات دینی مبنای عمل دینی واقع می‌شود و حتی معقولیت نظام اعتقادات دینی را از حیث عمل و سلوک دینی می‌توان ارزیابی کرد. مراسم و مناسک وسیله‌ای متناسب برای نیل به غایت اصلی دین است.^{۱۱}

اعتقاد به اصول دین که از جمله مهمترین اعتقادات دینی است و آثار روانی و اجتماعی خاصی برای همه مسلمانان پدید می‌آورد، نقطه اشتراک مسلمانان را تشکیل می‌دهد. اسلام برخلاف بعضی ادیان به دنبال توسعه قلمرو اجتماعی و فرهنگی خود و افزایش پیروانش می‌باشد و قواعد اخلاقی و منش‌های جمعی اسلام تقریباً همه جنبه‌های زندگی خصوصی و عمومی مسلمانان را در برمی‌گیرد. تأکید اسلام بر پیروی از قانون خدا و انضباط اجرایی آن در زندگی فردی و اجتماعی و جامعیت این احکام، متمایز کننده این دین از ادیان دیگر است.

طرز تلقی مسلمانان از مناسک دینی به گونه‌ای است که زندگی فردی و اجتماعی آنها را تحت تأثیر قرار می‌دهد. به تعبیر عبدالرحمن کواکبی اگرچه اسلام در طلیعه دین‌هایی قرار دارد که ایمان آن بر مراسم شکلی تقدم دارد، ولی سلامت ایمان اسلامی تا حد

زیادی بستگی به سلامت شعائر دینی دارد. به اعتقاد وی ظلم و فساد با شعائری که روح ایمان از آنها خالی است، تداوم می‌یابد.^{۱۲}

ارتباط بین مراسم و اعتقادات در مذهب شیعه بسیار قوی و گسترده است. به ویژه این امر را می‌توان در پاسداشت ایام سوگواری امامان‌شان مشاهده کرد. از آن جا که برای مطالعه جامعه‌شناختی در مورد فرهنگ‌ها در هرکشوری عناصری مورد مطالعه قرار می‌گیرد که تأثیرگذاری و عمومیت بیشتری در میان گروه‌های اجتماعی دارد، با عنایت به سه ویژگی مذکور، صرف نظر کردن از مطالعه مراسم و مناسک در کشور ما، چیزی جز کنار گذاشتن بخشی از واقعیت‌های اجتماعی نخواهد بود. کاری که لااقل در حوزه معرفت علمی امر پسندیده‌ای نیست. نظر به چنین اهمیتی، و از آن جا که بررسی یکایک مراسم و مناسک با توجه به گستردگی آنها در این مختصر مقدور نمی‌باشد این مقاله با توجه به نقش آفرینی‌های خاص مراسم عاشورا به عنوان نمادی از مراسم مذهبی، به شرح و توصیف آزمون تجربی انجام گرفته پرداخته است.

بیان مسئله

در کشور ما که اسلام و مذهب شیعی رواج دارد مراسم و مناسک دینی بخش وسیعی از رفتار ما را شکل می‌دهد. علاوه بر مناسکی مانند نماز و روزه، مراسم متعدد و متنوعی همراه جشن سرور در قالب اعیاد مذهبی مانند عید فطر و ولادت اولیای دینی و یا سوگواری انجام می‌پذیرد. گستردگی، قدمت و پویایی این مراسم و مناسک در فرهنگ کشور ما چنان است که می‌توان گفت کمتر پدیده اجتماعی در کشور به این وسعت می‌رسد. در میان آنها، مراسم عاشورا یکی از بی‌نظیرترین اجتماعات مذهبی است. از آن جا که ماندگاری هر مجموعه، وابسته به کارکردی است که برای نظام اجتماعی انجام می‌دهد؛ کارکردهای اجتماعی مراسم عاشورا کدام است؟ آیا مراسم عاشورا کارکردهای اجتماعی مانند پیوند و پیوستگی بین نسل‌ها، الگوپذیری، نظارت و کنترل اجتماعی، انسجام اجتماعی و تجدید حیات اجتماعی را برای نظام اجتماعی به همراه دارد؟

فرضیات تحقیق

به نظر می‌رسد شرکت در مراسم عاشورا:

- ۱- الگوپذیری را برای شرکت‌کنندگان فراهم می‌سازد.
- ۲- سبب افزایش نظارت و کنترل اجتماعی می‌شود.
- ۳- موجب انسجام اجتماعی می‌شود.
- ۴- موجبات تجدید حیات اجتماعی می‌شود.
- ۵- منجر به پیوند و پیوستگی بین نسل‌ها می‌شود.

فرضیات این تحقیق در دو سطح قابل‌آزمون است: (۱) بررسی رابطه میان میزان شرکت در مراسم با هر یک از متغیرهای وابسته؛ (۲) بررسی میزان کارکردهای مراسم عاشورا بدون ملاحظه میزان شرکت (بررسی کارکردهای مراسم عاشورا با توجه به اصل شرکت در مراسم). از آن جایی که موضوع مقاله حاضر بررسی کارکردهای اجتماعی مراسم عاشورا است فقط به سطح دوم از این رابطه پرداخته می‌شود.

چارچوب نظری

کارکردگرایان، جامعه را شبکه سازمان یافته‌ای از گروه‌های در حال تعاون و همکاری تصور می‌کنند که اعضای آن از قوانین و ارزش‌های مشترکی تبعیت می‌کنند. آنان جامعه را به صورت کل مرکب از اجزا می‌دانند که در بقای آن، همه اجزا سهیم هستند. اگر چه ممکن است هم اجزا و هم کل تغییر یابند اما عموماً تغییر تدریجی است و پس از تغییر جامعه دوباره به حالت تعادل برمی‌گردد. در مطالعه جامعه‌شناختی با رویکرد کارکردگرایی جامعه‌شناسان درصددند ماهیت درهم تنیده یک نظام اجتماعی را در کلیتش بفهمند. لذا با حفظ پیوستگی کلیت اجزا و عناصر به دنبال بررسی یک فعالیت اجتماعی هستند که موجب سازگاری اجزای مختلف ساختار را فراهم می‌سازد. بنیان تحلیل کارکردی بر این واقعیت استوار است که کلیه سنن، مناسبات و نهادهای اجتماعی دوام و بقایشان به کار یا وظیفه‌ای بستگی دارد که در نظام اجتماعی به عهده دارند. کارکرد اجتماعی به دنبال آن

است که مشخص سازد یک ساختار معین چه نیازی را برای یک نظام گسترده‌تر برآورده می‌سازد. برای فهم کارکرد باید اثر و نتیجه پدیده را به صورت معلول بررسی کنیم؛ برای مثال آیین‌های دینی موجب انسجام اجتماعی می‌شود. بنابراین اثر آیین‌های جمعی مذهبی انسجام اجتماعی است پس کار ویژه هر عمل اثر آن است. کارویژه‌ها تابع قصد نیستند خصوصاً در نهادهای دینی آثار اجتماعی و سیاسی آنها کمتر مد نظر واقع می‌شود.

مقاله حاضر در پاسخ به سؤال تحقیق ضمن استفاده از اصول اساسی مکتب کارکردگرایی از منظر دورکیم و پارسونز^۱ به تبیین تئوریکی سؤال تحقیق پرداخته است. به اعتقاد دورکیم آیین‌های (مراسم) دینی برخلاف کنش‌های اقتصادی که در آن مردم به صورت جداگانه زندگی می‌کنند و به اهداف اجتماعی یا فردی خود مشغول هستند، با برقراری نوعی روابط عاطفی مثبت سبب انسجام و یکپارچگی بین شرکت‌کنندگان می‌شود. به خصوص در ایام برگزاری این مراسم گروه‌ها و افراد در کنار هم به گونه‌های دیگر از اوقات معمولی خویش دست به کنش‌های واحدی می‌زند و خود را از دیگران باز نمی‌شناسند. این اعتقادات، باورها و گرایش‌ها در هنگام برگزاری مراسم، وحدت و علاقه‌مندی و یکدلی را بین شرکت‌کنندگان فراهم می‌سازد. همبستگی و یگانگی که از طریق همانندی در احساسات و تبعیت از نظام‌های ارزشی واحد صورت می‌گیرد، می‌تواند کنشگران را به هم متصل سازد. از سوی دیگر از آن‌جا که سنن و آداب دینی در مراسم مذهبی با گریه‌ها و عزاداری‌های جمعی و با شورآفرینی‌های خاصی همراه است، کنشگران با این عمل مذهبی نوعی احساس تطهیر و نزدیکی به خدا می‌کنند. این امر سبب نوعی کامیابی و نشاط برای کنشگران عزادار می‌شود. در واقع تفریح اجتماعی در این مراسم با توجه به ویژگی‌ها و جاذبه‌های خاص آن موجب تقویت، تحرک و آرامش و تجدید حیات فردی می‌شود.

از دیگر تئوری‌های استفاده شده در این تحقیق نظریه نظام کارکردی پارسونز است.

موضوع مورد مطالعه جامعه‌شناسی پارسونز کنش اجتماعی است. در اعتقاد پارسونز چون جریان کنش متقابل خصلت اجتماعی دارد و ارزش‌ها در آن مؤثرند، نمی‌توانیم کنش اجتماعی را بدون در نظر گرفتن نظام اجتماعی که خود مرکب از نظام فرهنگی و شخصیتی است، مطالعه کنیم. کنش تحت تأثیر چهار خرده نظام شکل می‌گیرد که یکی از آنها نهاد دینی است. نهاد دینی مسئولیت ثبات اخلاقی را به عهده دارد و از ارزش‌های فرهنگ عمومی مراقبت می‌کند. با توجه به مراتب سیبرنیتیکی پارسونز، خرده نظام فرهنگی که نهاد دینی جزء بسیار مهم از این خرده نظام است سبب نظارت، کنترل، الگویابی و جامعه‌پذیری در نظام شخصیتی می‌شود. نظام شخصیتی از قواعد، هنجارها و الگوهای تبعیت می‌کنند که از طریق نظام فرهنگی عرضه می‌شود و نظام شخصیتی آن را درونی می‌کند. نظام الگودار فرهنگی که مراسم دینی عنصر مهمی از آن می‌باشد، به لحاظ برخورداری از ارزش‌ها و هنجارهای عام دینی چون ظلم‌ستیزی، عدالت خواهی، آزادگی، یاری دادن به مظلوم، مودت، ایثار و دیانت و با برانگیختن احساس و عاطفه انسانی، ضمن برقراری تعامل و تجمیع افراد و گروه‌ها، سبب نوعی جامعه‌پذیری در بعد پیوند بین نسل‌ها شده و موجبات توالی، استمرار و انتقال فرهنگی را از نسلی به نسل دیگر را فراهم می‌سازد. از سوی دیگر با توجه به نظارت و نفوذ و اثرگذاری نظام فرهنگی در نظام شخصیتی و وجود قدسی و کاریزمایی شخصیت‌های الهی به عنوان الگو و سرمشق رفتاری، این مراسم عواطف را برای الگوپذیری و تبعیت از زندگی امام حسین علیه‌السلام به عنوان یک مدل متعالی آماده می‌سازد. هرچند تأثیر عاطفی با تأثیر همه جانبه و استمرار یافته در طول زندگی متفاوت است ولی فضای به وجود آمده الگوپذیری را بسیار آسان می‌کند. البته میزان تأثیرپذیری از این ساختارها از فردی به فرد دیگر متفاوت است و به میزانی که افراد شرکت و حضور همه‌جانبه و آگاهانه‌ای در مراسم دینی داشته باشند میزان الگوپذیری، نظارت اجتماعی و پیوند بین نسلی بیشتر خواهد بود.

شاخص های تحقیق: متغیر مستقل، میزان شرکت افراد در مراسم عاشورا است. برای بررسی میزان شرکت در مراسم، میزان شرکت با سه شاخص: میزان حضور، کیفیت حضور (حضور با مسئولیت و صرف حضور) و متغیر کمک (کمک کردن یا کمک نکردن در برگزاری مراسم)، محاسبه شده است.

متغیر وابسته (کارکردها): الگوپذیری، کنترل (نظارت) اجتماعی، انسجام اجتماعی، تجدید حیات (تفریح) اجتماعی و پیوند بین نسل ها.

جمیعت نمونه: منطقه آزمون فرضیه با توجه به آشنایی محقق، منطقه لاریجان از توابع شهرستان آمل است. کسب اطلاعات مورد نظر از همه لاریجانی های شرکت کننده در مراسم عاشورا نه در حد امکانات این تحقیق است و نه شاید ضرورتی آن را ایجاب می کند. این تحقیق با انتخاب ده روستا از مجموع ۶۳ روستای منطقه لاریجان، فرضیه خود را می آزماید. با توجه به این که تعداد روستاهای پایین لاریجان بیشتر از بالا لاریجان می باشد، شش روستا از پایین لاریجان و چهار روستا از بالا لاریجان به عنوان جزئی از کل انتخاب شده اند. این روستاها در پایین لاریجان عبارتند از آهن سر، پنجاب، ترا، سنگلده، ناندل، هفت تن و در بالا لاریجان نیز عبارتند از اسک، گیلاس، نیاک، ملار.

حجم نمونه: با توجه به محدودیت ها حجم نمونه در این تحقیق ۱۲۰ نفر است. با عنایت به گستردگی حضور شرکت کنندگان در مراسم عاشورا حجم نمونه فوق قابل تعمیم به کل لاریجان نخواهد بود. برای تعمیم نتایج تحقیق لازم است تحقیق دیگری با حجم نمونه بیشتری صورت گیرد.

روش نمونه گیری: نمونه گیری در این تحقیق نمونه گیری تصادفی ساده است. بدین ترتیب که در ابتدا ده روستا از میان ۶۳ روستای لاریجان انتخاب شده و سپس از میان هر ده روستا سه خانوار نیز تقریباً به همین شیوه برگزیده شدند.

یافته‌های تحقیق: چنان که بیان شد بین آثار مراسم عاشورا یعنی متغیرهایی که در این تحقیق به عنوان متغیر وابسته معرفی شده‌اند (سنجش متغیر وابسته بدون دخالت متغیر مستقل یعنی میزان شرکت) و بین رابطه میان متغیر مستقل و متغیرهای وابسته (رابطه بین میزان شرکت در مراسم عاشورا با پیامدهای آن با دخالت متغیر مستقل) تفاوت وجود دارد. این تحقیق کارکردهای مراسم عاشورا را مورد آزمون قرار می‌دهد.

در این بررسی به منظور سنجش میزان هماهنگی و پایداری درونی شاخص‌ها با استفاده از قابلیت‌های نرم‌افزار SPSS در محیط ویندوز به محاسبه مقدار «آلفا»ی متغیرها پرداختیم. مشاهده شد تمام متغیرها دارای پایداری درونی بالایی هستند. مقدار آلفاهای محاسبه شده به ترتیب زیر است:

الف) انسجام اجتماعی	٪۷۷
ب) پیوند بین نسلی	٪۷۱
ج) الگوپذیری	٪۶۴
د) کنترل اجتماعی	٪۷۰
هـ) تجدید حیات اجتماعی	٪۶۵

همه آلفاهای محاسبه شده مورد قبول در علوم اجتماعی است.

از مجموعه ۱۲۰ نفر پاسخگو به سوالات پرسشنامه، در مورد کارکردهای مراسم عاشورا نتایج زیر به دست آمده است.

جدول زیر توزیع فراوانی و درصدی اثرات مراسم عاشورا را (بدون دخالت متغیر مستقل) نشان می‌دهد.

جمع		بی جواب		خیر		بلی		نحوه پاسخ و توزیع توزیع فراوانی و درصدی کارکردهای عاشورا
درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	درصد	تعداد	
۱۰۰	۱۲۰	۵/۸	۷	۱/۷	۲	۵/۹۲	۱۱۱	انسجام اجتماعی
۱۰۰	۱۲۰	۶/۷	۸	۱/۷	۲	۹۱/۷	۱۱۰	پیوند بین نسلی
۱۰۰	۱۲۰	۱/۷	۲	۰/۸	۱	۹۷/۵	۱۱۷	الگوپذیری
۱۰۰	۱۲۰	۵/۸	۷	۱/۷	۲	۹۲/۵	۱۱۱	کنترل اجتماعی
۱۰۰	۱۲۰	۸/۳	۱۰	۰	۰	۹۱/۷	۱۱۰	تجدید حیات اجتماعی

چنانچه ملاحظه می‌شود، بالای ۹۰ درصد شرکت‌کنندگان معتقدند مراسم عاشورا همه کارکردهای مورد آزمون را برای نظام اجتماعی دارد. لذا به نظر می‌رسد مراسم عاشورا به سبب چنین کارکردهای مثبتی توانسته است دوام و بقای خود را به عنوان یک عنصر از خرده نظام دینی، در نظام فرهنگی حفظ نماید و به حیات اجتماعی خود ادامه دهد. نکته بسیار قابل تأمل که ادامه کندوکاو چنین تحقیقی را با ارزش می‌سازد این است که علی‌رغم پراکندگی پاسخگویان در میان روستاهای انتخاب شده، و اختلاف روستاها در برخورداری از امکانات رفاهی، دوری و نزدیکی‌شان به جاده هراز، مهاجرپذیر بودن آنها و برخی دیگر از تفاوت‌های فردی، پاسخ مشابهی است که پاسخگویان به سؤالات تحقیق داده‌اند. آنچه در ذیل می‌آید، بیان برخی از تفاوت‌ها و تمایزات فردی در میان پاسخگویان است.

درصد	تعداد	نام متغیر	
۷۰	۸۴	زن	جنس
۳۰	۳۶	مرد	
۳۳/۵	۴۰	مجرد	وضعیت تأهل
۶۶/۷	۸۰	متأهل	
۱۳/۳	۱۶	کمتر از ۲۵	سن
۴۵	۵۴	۲۶ تا ۵۰	
۴۱/۷	۵۰	۵۰ به بالا	
۸/۳	۱۰	بی‌سواد	سواد
۸۱/۷	۹۸	زیردیپلم	
۱۰	۱۲	دیپلم و بالاتر	
۳۱/۷	۳۸	صرف حضور	کیفیت حضور
۶۸/۳	۸۲	حضور با مسئولیت	
۸۶/۲	۱۰۰	کمک می‌کند	کمک
۱۳/۳	۱۶	کمک نمی‌کند	
۵/۷	۶	کم	میزان حضور
۲۹/۲	۳۵	متوسط	
۶۵	۷۹	زیاد	

چنانچه ملاحظه می‌شود، علی‌رغم تفاوت‌هایی که در میان پاسخگویان وجود دارد پاسخ تقریباً یکسانی است که به سؤالات پرسشنامه داده شد. به نظر می‌رسد مراسم عاشورا حاوی ارزش‌های مهم دینی مانند امامت، عشق به امام حسین علیه‌السلام، ایشار،

فداکاری و دیانت است. این ارزش ها از جمله اعتقادات مهم شیعی را تشکیل می دهد و نمی تواند تابعی از متغیرهایی چون میزان یا کیفیت حضور باشد. عشق و ارادت شیعه به این مراسم خصوصاً در روستا تابع چنین متغیرهایی نیست، که این خود نشان از اهمیت مراسم دینی در کشور ما و حوزه های فرهنگی مشابه دارد.

نتیجه گیری و پیشنهادها

آداب، ارزش ها، مراسم و باورهای فرهنگی پیشینه تاریخی، فرهنگی، دینی و هویت اجتماعی هر جامعه را شکل می دهند. چنان که بیان شد، اگرچه ارزش ها و هنجارها در هر جامعه به عنوان مرجع رفتار شناخته می شوند، ولی مطالعه و بررسی مراسم و مناسک که تجلی اعتقادات دینی هستند با ویژگی هایی که برای آنها برشمردیم، به هیچ وجه کم اهمیت نیستند. مراسم و مناسک در جامعه ما با توجه به برگزاری آنها در سطح گسترده ای در سراسر کشور و در تمام محله های شهری و روستایی و با حضور گسترده اقشار از گروه های مختلف و همچنین پیوندشان با ارزش ها و هنجارهای دینی به گونه ای است که بخش عمده ای از ساختارهای فرهنگی را شکل داده و بر نظام اجتماعی و شخصیتی تأثیر دارند. پژوهش حاضر که ضمن بررسی مراسم و مناسک در حوزه جامعه شناسی دین با رویکردی کارکردگرایانه و عملکردی به مراسم عاشورا (به عنوان نمونه) پرداخته است نمی تواند تمام مطالعه در این زمینه باشد. حتی می توان مراسم عاشورا را از جهات دیگر نیز مورد مطالعه جامعه شناسی قرار داد؛ مانند فهم معنای کنش اجتماعی کنشگران عذارا با استفاده از تئوری وبرⁱ و یا بررسی ساختارهای فرهنگی موجود در مراسم با بهره گیری از نوع شناسی رفتاری مرتنⁱⁱ.

به طور مشخص دو پیشنهاد زیر درباره مطالعه جامعه شناسی مراسم عاشورا مطرح

می شود:

i . Weber

ii . Merton

۱- پیشنهاد تکمیلی: از آن جا که فرضیه‌های این تحقیق در دو سطح مورد آزمون واقع شده است، بررسی و آزمون این فرضیات در جامعه آماری دیگر مانند جامعه شهری و یا با تغییرات اندکی در شاخص‌های متغیر مستقل، و بررسی رابطه آن با پیامدهای مراسم عاشورا و مقایسه نتایج آن با پژوهش حاضر می‌تواند از جهات مختلف مهم باشد.

۲- بررسی نوع‌شناسی مرتن در مورد کنشگران عزادار: هدف عمده مرتن در کارکردگرایی، نوع‌شناسی از شیوه رفتار است. از آن جا که رفتار فردی متأثر از الزام‌های فرهنگی و ساختاری جامعه است مطالعه ساختارهای موجود در نظام یا خرده نظام اجتماعی بررسی و شناخت انواعی از کنش اجتماعی است که کنشگر در جهت تطبیق با هنجارها و در جهت تعیین گزینش وسایل و دستیابی به اهداف انجام می‌دهد. نوع شناسی صور انطباق فردی نشان می‌دهد که رفتار اجتماعی حاصل چه تناسبی میان وسیله و هدف است.

با استفاده از نوع‌شناسی مرتن می‌توان شرکت‌کنندگان در مراسم را به دسته‌های زیر

تقسیم کرد:

۱. هم‌نوا: گروهی از شرکت‌کنندگان که به اهداف قیام امام حسین علیه‌السلام آشنایی داشته و آنها را قبول دارند و خود را ملزم به رعایت آن اهداف می‌دانند و برای رسیدن به مقصود خویش از مراسم عاشورا به عنوان وسیله‌ای متناسب تبعیت می‌کنند. به عبارت دیگر، تعادل و هماهنگی میان دو بخش ساخت یافته نظام یا خرده نظام اجتماعی - (اهداف عاشورا) یعنی همان ارزش‌ها و هنجارهایی که بر فرد نوعی الزام وارد می‌کند و (مراسم عاشورا) وسایل مورد پذیرش برای فرد برای دست یافتن به آن اهداف - برای چنین گروهی بر قرار است. اگرچه این نوع رفتار اغلب رفتار در ساختارهای اجتماعی را توجیه می‌کند ولی انواع دیگری از رفتار در ساختار اجتماعی وجود دارد که هر یک نوعی ناسازگاری میان اهداف و وسایل پذیرفتنی برای آن را نشان می‌دهد.

۲. نوآور: رفتار کسانی را در ساختار اجتماعی نشان می‌دهد که به اهداف قیام امام حسین علیه‌السلام آشنا هستند و آنها را قبول دارند، ولی این مراسم را وسیله مناسبی

برای رسیدن به اهداف خود نمی‌دانند.

۳. مناسک‌گرا و رسم‌پرست: شرکت‌کنندگانی که به اهداف قیام امام حسین علیه‌السلام آشنایی ندارند و یا در صورت آشنایی آن اهداف را با اهدافی که خود در نظر دارند مناسب نمی‌بینند. ولی به دلایل متفاوت دیگر در این مراسم حضور دارند.

۴. واخورده: شرکت‌کنندگانی که به اهداف قیام امام حسین علیه‌السلام آشنایی ندارند و در صورت آشنایی از آن تبعیت نمی‌کنند و برگزاری این مراسم را نیز در جهت اهدافی که خود پذیرفته‌اند چندان سودبخش نمی‌بینند. (ولی به دلایل مختلف دیگر در این مراسم حضور دارند. لذا حضور آنها در مراسم دلیل بر تبعیت آنها از قیام امام حسین علیه‌السلام نیست.)

۵. طغیان‌گر و سرکش: به کسانی گفته می‌شود که نه این راه را قبول دارند و نه در این مراسم شرکت می‌کنند. طغیانگر در این نوع‌شناسی جماعتی هستند که به عللی در این مراسم حضور ندارند و اگر حضور هم داشته باشند اعتقادی نه به شکل و نه به محتوای این مراسم دارند. جدول زیر انواع شیوه‌های رفتاری را در ساختار مراسم عاشورا نشان می‌دهد.

وسایل انتخاب مراسم عاشورا به عنوان وسیله متناسب برای رسیدن به اهداف	اهداف آشنایی، پذیرش و تبعیت از اهداف امام حسین علیه‌السلام	ساختار مراسم صورت‌شناسی رفتار فردی در مراسم عاشورا
+	+	همنوا
-	+	ابداع‌گر
+	-	مناسک‌گرا
-	-	واخورده

در این نوع‌شناسی برای تعریف اهداف و وسایل پذیرفتنی رسیدن به آن می‌توان با استناد به احادیث و اسناد معتبر قیام امام حسین علیه‌السلام، مقبولیت هدف و وسیله رسیدن به آن را (مراسم عاشورا) کشف کرد.

نکته پایانی آن است که شاید نتوان این نوع‌شناسی را دقیقاً مطابق با نوع‌شناسی مرتن (درهماهنگی یا ناهماهنگی دو بخش نظام‌یافته ساختار اجتماعی) دانست، ولی تبیین نوع‌شناسی مرتن برای شرکت‌کنندگان در مراسم دینی در حوزه جامعه‌شناسی خصوصاً جهت فهم معنای کنش اجتماعی بسیار ارزشمند خواهد بود.^{۱۳}

پی‌نوشت:

۱. حج، (آیه ۶۷).
۲. آنتونی گیدنز، *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری (تهران، نی، ۱۳۷۶) ص ۴۹۳.
۳. ملکلم همیلتون، *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی (تهران، تبیان، ۱۳۷۷) ص ۱۹۹.
۴. ابن خلدون، *مقدمه*، ترجمه محمد پروین گنابادی (تهران، علمی، فرهنگی، ۱۳۵۷). ج ۱، ص ۳۰۲.
۵. همیلتون، پیشین، ص ۱۷۹.
۶. همان، ص ۲۰۱.
۷. عنکبوت، (آیه ۴۵).
۸. حج، (آیه ۳۲).
۹. محمدرضا تاجیک، *میشل فوکو و انقلاب اسلامی* (تهران، دانش و پژوهش ایران، ۱۳۷۸) ص ۹۱.
۱۰. تبیان، *قیام عاشورا در پیام امام خمینی* (تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، دفتر سوم) ص ۱۸.
۱۱. احمد نراقی، رساله دین‌شناختی مدلی در تحلیل ایمان ابراهیمی (تهران، طرح نو، ۱۳۷۴) ص ۱۴-۶۸.
۱۲. عباس محمودالعقاد، *عبدالرحمن الکوکی* (بیروت، العربی، ۱۹۶۹م) ص ۷۱-۷۲.
۱۳. علیرضا قبادی، بررسی کارکردهای اجتماعی مراسم دینی با تأکید بر مراسم عاشورا (تهران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، ۱۳۸۱م ص ۱۳۸).

منابع

قرآن کریم.

ابن خلدون، عبدالرحمن، *مقدمه ابن خلدون*، ترجمه محمد پروین گنابادی (تهران، علمی فرهنگی، ج ۱، ۱۳۷۵).

تاجیک، محمد رضا، *میشل فوکو و انقلاب اسلامی* (تهران، دانش و پژوهش ایران، ۱۳۷۸).

تبیان، دفتر سوم: *قیام عاشورا در پیام امام خمینی* (تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی)

جلالی مقدم، مسعود، *درآمدی بر جامعه‌شناسی دین و آراء جامعه‌شناسان بزرگ* (تهران، مرکز، ۱۳۷۹).

ساروخانی، باقر، *درآمدی بر دایرة المعارف علوم اجتماعی* (تهران، کیهان، ۱۳۷۰).

العقاد، عباس محمود، *عبدالرحمان الکوکی* (بیروت، العربی، ۱۹۶۹).

فقیهی، علی اصغر، *تاریخ آل بویه* (تهران، سمت، ۱۳۷۸).

قبادی، علیرضا، *بررسی کارکردهای اجتماعی مراسم دینی با تاکید بر مراسم عاشورا*، پایان نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، استاد راهنما غلامرضا جمشیدیها (دانشگاه تهران، ۱۳۸۱).

گیدنز، آنتونی، *جامعه‌شناسی*، ترجمه منوچهر صبوری (تهران، نی، ۱۳۷۶).

نراقی، احمد، *رساله دین‌شناختی مدلی در تحلیل ایمان ابراهیمی* (تهران، طرح نو، ۱۳۷۴)

همیلتون، ملکلم، *جامعه‌شناسی دین*، ترجمه محسن ثلاثی (تهران، تبیان، ۱۳۷۷).